

ઈસ્લામી સંસ્કૃતિમાં કાનૂન-ઘડતરની પ્રક્રિયા

ઈસ્લામે એવા કાનૂનો બનાવ્યા છે, જેણે લોકોના અધિકારોની રક્ષા કરી તથા દુનિયા અને આભિરત (પરલોક)માં તેમના માટે સરળતાનું જામિન પણ રહ્યા. ઈસ્લામી કાનૂન ઘડતરના સ્વોત નીચે મુજબ છે :—

૧ - કુઅને-કરીમ :

કુઅને-કરીમ ઈસ્લામી બંધારણના ઘડતરનો પ્રથમ સ્વોત અને મૂળ દસ્તાવેજ છે. અલ્લાહ ત્રાલા ફરમાવે છે :

﴿ وَأَنْ أَحْكُمْ بِيَنَّهُمْ إِمَّا أَنْزَلَ اللَّهُ وَلَا تَنْتَعِ آهُوَاءُهُمْ وَأَحَدُرُهُمْ أَنْ يَقْتُلُوكُمْ عَنْ بَعْضٍ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ إِلَيْكُمْ ﴾
المائدة: ٤٩

અનુવાદ : “હે મુહમ્મદ ! તમે અલ્લાહે અવતરિત કરેલ કાનૂન અનુસાર એ લોકોના મામલાઓનો નિર્ણય કરો અને તેમની ઈચ્છાઓનું અનુસરણ ન કરો. સાવધાન રહો કે લોકો તમને ‘ફિલા’ (બ્રમજા)માં નાખીને આ માર્ગદર્શનથી સહેજ પણ વિચલિત ન કરવા પામે, જે અલ્લાહે તમારા તરફ અવતરિત કરેલ છે.”

(સૂર: માઈદા, આ.૪૮)

અલ્લાહની શરીઅત (કાનૂન)માં અસત્ય ન તો આગળથી ઘૂસી શકે છે અને ન પાછળથી, બલ્કે આ શરીઅત અલ્લાહ તરફથી અવતરિત કરેવામાં આવેલ શરીઅત છે. તેથી કોઈના માટે જાઈજ (માન્ય) નથી કે તે આ શરીઅતને છોડીને કોઈ અન્ય કાનૂનનું પાલન કરે. જે કોઈ વ્યક્તિ એવા કાનૂનનું પાલન કરે જે અલ્લાહની શરીઅતથી વિપરીત કે વિરુદ્ધ હોય, અલ્લાહે જે વસ્તુઓને હલાલ (વૈધ) કરેલ છે તેને હરામ (અવૈધ) કરે અને જે વસ્તુઓને હરામ કરેલ છે તેને હલાલ કરે, તો તે મિલ્લત (ઈસ્લામી સમુદ્દરથી બહાર છે).

એટલા માટે જ અલ્લાહ ત્રાલાએ કાનૂનના એવા ઘડવૈયા લોકોને એ અસત્ય મા'બૂદો (ઉપાસ્યો)માં સમાવેશ કર્યો છે, જેમની અલ્લાહને છોડીને ઈબાદત કરવામાં આવે છે અને આ જ અર્થને હુગ્ઝૂર અકરમ નાલ એ હઝરત અદી બિન હાતિમ ની સામે વર્ણયો, જ્યારે તેઓ આપ اللَّهُمَّ لَا يَكُونُوا يَعْبُدُونَهُمْ، وَلَكِنَّهُمْ كَانُوا إِذَا أَحْلَوْا لَهُمْ شَيْئًا اسْتَحْلَوْهُ، وَإِذَا حَرَّمْوَا عَلَيْهِمْ شَيْئًا حَرَّمُوهُ «શિયા હર્રમૂહ»

«عَنْ عَدِيِّ بْنِ حَاتِمٍ قَالَ: «أَتَيْتَ النَّبِيَّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - وَفِي عُنْقِي صَلِيبٌ مِّنْ ذَهَبٍ، فَقَالَ: يَا عَدِيُّ اطْرَحْ عَنْكَ هَذَا الْوَثْنَ وَسَمِعْتَهُ يَقْرَأُ فِي سُورَةِ بَرَاءَةَ: {اتَّخُذُوا أَحْبَارَهُمْ وَرُهْبَانَهُمْ أَرْبَابًا مِّنْ دُونِ اللَّهِ} قَالَ: أَمَا إِنَّهُمْ لَمْ يَكُونُوا يَعْبُدُونَهُمْ، وَلَكِنَّهُمْ كَانُوا إِذَا أَحْلَوْا لَهُمْ شَيْئًا اسْتَحْلَوْهُ، وَإِذَا حَرَّمْوَا عَلَيْهِمْ شَيْئًا حَرَّمُوهُ»

અર્થાત્, હઝરત અદી બિન હાતિમ اللَّهُمَّ لَا يَكُونُوا يَعْبُدُونَهُمْ، وَلَكِنَّهُمْ كَانُوا إِذَا أَحْلَوْا لَهُمْ شَيْئًا اسْتَحْلَوْهُ، وَإِذَا حَرَّمْوَا عَلَيْهِمْ شَيْئًا حَرَّمُوهُ ની રિવાયત છે કે હું નબી કરીમ اللَّهُمَّ لَا يَكُونُوا يَعْبُدُونَهُمْ، وَلَكِنَّهُمْ كَانُوا إِذَا أَحْلَوْا لَهُمْ شَيْئًا اسْتَحْلَوْهُ، وَإِذَا حَرَّمْوَا عَلَيْهِمْ شَيْئًا حَرَّمُوهُ ની પાસે આવ્યો અને મારા ગળામાં સોનાનું ત્રિશૂળ હતું, તો આપ اللَّهُمَّ لَا يَكُونُوا يَعْبُدُونَهُمْ، وَلَكِنَّهُمْ كَانُوا إِذَا أَحْلَوْا لَهُمْ شَيْئًا اسْتَحْلَوْهُ، وَإِذَا حَرَّمْوَا عَلَيْهِمْ شَيْئًا حَرَّمُوهُ એ ફરમાવ્યું : “આ ‘બૂત’ (મૂર્તિ)ને પોતાના ગળાથી ફેંકી દો.”

અને મેં આપ ને કુર્અનની આ આયત પઢતાં સાંભળ્યા કે –

﴿ أَنْخَذُوا أَخْبَارَهُمْ وَرُهْبَكَتْهُمْ أَزْكَابًا مِّنْ دُورِبِ اللَّهِ وَالْمَسِيْحَ أَبْنَكَ مَرْكِمَ وَمَا أُمْرُوا بِإِلَّا لِيَعْبُدُوْا إِنَّهَا وَحْدَهُ إِلَّا هُوَ سُبْحَنَهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ ﴾ التوبه: ٣١

અનુવાદ : “તેમણે પોતાના ધાર્મિક સંતો અને દરવેશોને અલ્લાહ સિવાય પોતાના રબ (પ્રભુ-પાલનહાર) બનાવી લીધા છે અને એ જ રીતે મસીહ ઈઝે મરયમને પણ; જો કે તેમને એક ઉપાસ્ય સિવાય કોઈની બંદગીનો આદેશ આપવામાં આવ્યો ન હતો, એ જેના સિવાય કોઈ ઈબાદતનો અધિકારી નથી, પવિત્ર છે તે એ શિર્ક્યુક્ત વાતોથી જે આ લોકો કરે છે.” તો હજરત અદી બિન હાતિમ એ કહ્યું કે તેમણે તેમની ઈબાદત નથી કરી, તો હુજૂર અકરમ એ ફરમાવ્યું : “કેમ નહીં? તેમણે હલાલ વસ્તુને હરામ કરી અને હલાલ વસ્તુને હરામ કરી દીધી, પછી લોકોએ તેમનું પાલન કર્યું, આ જ તેમની ઈબાદત છે.” (અહમદ, તિરમિઝી)

કુર્અને-કરીમે તમામ ચીજ-વસ્તુઓ માટે આદેશ બતાવ્યો છે, ચાહે તે આદેશ ‘નસ’ (મૂળ સ્વોત)માં હોય કે એ કાનૂન હેઠળ, જે વીતી ગયેલા યુગની સાથે-સાથે મામલાઓ ઘટે ત્યારે બનાવવામાં આવે છે. અલ્લાહ તુઆલા ફરમાવે છે :

﴿ مَآفِرَتَنَا فِي الْكِتَبِ مِنْ شَيْءٍ ﴾ الأنعام: ٣٨

અનુવાદ : “અમે ભાગ્ય-લેખમાં કોઈ કસર નથી છોડી.” (સ્વરૂપ: અન્નામ, આ. ૩૮)

કુર્અને-કરીમના આદેશો બે પ્રકારના હોય છે :-

- ૧ - **સિદ્ધ આદેશો :** જેના વિશે કુર્અનમાં ‘નસ’ (મૂળ) હોય. આમાં બુદ્ધિ અને તર્કની કોઈ દખલ નથી હોતી, અલબજ્ઞ ‘નસ’થી તારેવલા અનુમાન અને તર્કનો અવકાશ રહેશે.
- ૨ - **સિદ્ધ ન હોય એવા સામાન્ય આદેશો :** તારેવલા અનુમાન પર સક્ષમ લોકોને આ મામલાઓમાં ‘ઈજિતહાદ’* કરવા અને કાનૂન બનાવવાનો અધિકાર છે, એ શરતે કે તે ઈસ્લામના સામાન્ય કાનૂનો અને નિયમોથી વિપરીત કે ટકરાતો ન હોય. આ નિયમો અને કાયદાઓમાં એ બાબતો પણ સામેલ છે, જે ઈસ્લામે રાજનીતિ અને અર્થ-વ્યવસ્થા વગેરેના સંદર્ભમાં પ્રસ્તુત કરી છે.

-
- ★ **ઈજિતહાદ :** આ એક ઈસ્લામી પરિભાષા છે, જેનો મૂળ અર્થ સ્વતંત્ર તર્ક અથવા કોઈ બાબત અંગે કોઈ વ્યક્તિ દ્વારા અધિકતમ પ્રયાસ કરવો, ભરપૂર કોશિશ કરવી, રસ્તો ખોળવો, માર્ગ કાઢવો. જ્યાં કુર્અન અને હદીસમાં કોઈ મામલા વિશે આદેશ સપ્ષે ન હોય ત્યાં ધાર્મિકતા સચ્ચાવય એ રીતે ઉચ્ચિત માર્ગ કાઢવો. ચાર સુશ્રી મસ્લિક અનુસાર શરીયતમાં મત-નિધિરાશની આ એવી પ્રક્રિયા છે જે કોઈ વ્યક્તિ દ્વારા કોઈપણ કિક્હથી સ્વતંત્ર રહીને વ્યક્તિગત પ્રયાસરૂપે કરવામાં આવે. પરંતુ આ કોશિશ માટે એ વ્યક્તિમાં દીન અને શરીયત, વહી અને કિક્હના સિદ્ધાંતોનું બીજું શાન અતિ આવશ્યક છે, ઉપરાંત તેનામાં શરઈ (કાનૂની) દલીલની ભરપૂર ક્ષમતા અને અરબી ભાષાનું બીજું શાન હોવું જરૂરી છે. કુર્અન અને હદીસને મૂળ સ્વોત સમજ્ઞને, તેની સહાયતાથી સક્ષમ વ્યક્તિ માટે કાળજીપૂર્વક તુલનાત્મક તર્કના ઉપયોગથી કોઈ કાનૂની મામલાનો હલ શોખવો આવશ્યક છે.

૨ – સહીહ અહાદીસે નબવી :

કુર્અન્-કરીમ પછી સહીહ હંડાસે-નબવી ઈસ્લામી બંધારણના ઘડતરનો બીજો સ્વોત છે. અલ્લાહ ત્રાયાલા ફરમાવે છે :

وَمَا أَنْتُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَنَّكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا ﴿٧﴾ الحشر: ٧

અનુવાદ : “રસૂલુલ્લાહ ﷺ જે આપે તે લઈ લો અને જે વસ્તુઓથી રોકે તેનાથી રોકાઈ જાઓ.”

(સૂર: હશ્ર, આ.૭)

અલ્લાહ ત્રાયાલા કુર્અનમાં બીજી જગ્યાએ ફરમાવે છે :

فَلَا وَرِبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بِيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَحِدُّوْا فِي أَنْفُسِهِمْ حَرَجٌ
مِّمَّا فَضَيَّتْ وَيُسَلِّمُوا سَلِيمًا ﴿٦٥﴾ النساء: ٦٥

અનુવાદ : “ના, હે મુહમ્મદ ! તમારા રબના સોગંદ ! આ લોકો કદાપિ મોભિન નથી હોઈ શકતા, જ્યાં સુધી પોતાના પરસ્પરના મતબેદોમાં તેઓ તમને નિર્ણય કરનાર ન બનાવી લે, પછી જે કંઈ તમે નિર્ણય કરો તેના પર પોતાના મનમાં જરા પણ કોઈ સંકોચ ન અનુભવે, બલ્કે શીશ ઝુકાવી દે.” (સૂર: નિસા, આ.૬૫)

એટલા માટે આપણા પર આવશ્યક છે કે આપણે એવા મામલાઓમાં સુન્તત તરફ વળીએ, જેમાં કુર્અન્-કરીમમાં તેના વિશે કોઈ સ્પષ્ટ દલીલ ન હોય અને કોઈપણ પ્રકારના સંકોચ, કચવાટ કે ફરિયાદ વગર આપણે સુન્તતનો સ્વીકાર કરી લઈએ, કેમ કે સુન્તતે-નબવી કાં તો કુર્અનમાં મોજૂદ આદેશોનું વર્ણન કરે છે અથવા ટૂંકા અને સાર-ગર્ભિત આદેશોને વિગતવાર દર્શાવે છે અથવા નવા આદેશો બતાવે છે. ઉદાહરણ રૂપે, કુર્અન્-કરીમે પાંચ નમાઝોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને તેને અદા કરવાનો આદેશ આપ્યો છે, પરંતુ રકા'તોની સંખ્યા અને તેને અદા કરવાની પદ્ધતિ કુર્અને નથી બતાવી. સુન્તતથી આ તમામ વસ્તુઓ આપણાને વિગતવાર મળે છે. આવા ઘણા દણાંતો ઈભાદતો અને મામલાઓમાં મળે છે.

૩ – ઈજ્માાઃ :

આદરણીય આલિમો એ બાબતે સર્વસંમત છે કે ‘ઈજ્માાઃ’ કુર્અન અને સહીહ પછી ઈસ્લામી બંધારણના ઘડતરનો ગીજો સ્વોત છે. ‘ઈજ્માાઃ’નો અર્થ એ છે કે નબી કરીમ ﷺ ના અવસાન પછી ઉમતે-મુસ્લિમા (મુસ્લિમ સમુદાય)ના ‘ઈજિતહાદ’ કરનારા તમામ સક્ષમ વિદ્વાનો અને તજજોની કોઈ શરર્દિ (કાનૂની) આદેશ પર સહમતિ થઈ જાય, જેમાં કુર્અન અને સુન્તતથી કોઈ ‘નસ’ (મૂળ દલીલ કે સ્પષ્ટ આદેશ) ન હોય. કુકહા (ધર્મશાસ્ત્રીઓ)ના મતે કોઈ મામલા અંગે ત્યાં સુધી ‘ઈજ્માાઃ’ નથી થઈ શકતો, જ્યાં સુધી તેમાં કુર્અન

અને સહીહ હદ્દીસનું સમર્થન અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત ન હોય. ‘ઈજિતહાદ’ કરવાવાળાઓથી અભિપ્રેત એ આલિમો (ધાર્મિક વિદ્ઘાનો) છે, જેઓ કુર્અન અને સુન્નતની દલીલો અને આલિમોના અભિપ્રાયોથી વાકેફ હોય, મામલાઓના તર્ક અને નિર્જર્ખ તથા અનુમાન પર સક્ષમ હોય.

‘ઈજમાાઅ’ અંગે વિભિન્ન દલીલો આ પ્રમાણો છે :

કુર્અનની દલીલ : અલ્લાહ તાબાલાનો ઈરશાદ છે :

﴿وَمَنْ يُشَاقِقِ الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا ثَبَيَّنَ لَهُ الْهُدَىٰ وَيَتَّبِعُ غَيْرَ سَبِيلِ الْمُؤْمِنِينَ فُوَلَّهُ مَا تَوَلَّ وَنُصِّلِهِ جَهَنَّمَ وَسَاءَتْ مَصِيرًا ﴾ النساء: ١١٥

અનુવાદ : “જે વ્યક્તિ રસૂલ (ઈશાદૂત)ના વિરોધ માટે તત્પર હોય અને ઈમાનવાળાઓના માર્ગ સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ અપનાવે, જ્યારે કે તેના સામે સીધો માર્ગ સ્પષ્ટ થઈ ચૂક્યો હોય, તો તેને અમે તેના પર જ ચલાવીશું જે તરફ તે સ્વયં ફરી ગયો, અને તેને જહન્નમમાં ઝોંકી દઈશું, જે સૌથી ખરાબ ઢેકાશું છે.”

(સૂર: નિસા, આ. ૧૧૫)

‘સભીલિલુ-મુ’મનીન’થી અભિપ્રેત મોમિનોનો એ માર્ગ છે, જેના પર ઉમ્મત (મુસ્લિમ સમુદાય)ના સક્ષમ આલિમો સંમત હોય.

સુન્નતની દલીલ : અસંખ્ય સહીહ હદ્દીસો છે, જે ‘ઈજમાાઅ’ પર દલીલ કરે છે. રસૂલુલ્લાહ ﷺ એ ફરમાવ્યું :

ثَلَاثٌ لَا يُغْلِبُ عَلَيْهِنَّ قَلْبٌ مُسْلِمٌ: إِخْلَاصُ الْعَمَلِ اللَّهُ، وَمُنَاصَحَةُ أُمَّةِ الْمُسْلِمِينَ، وَلِزُومُ جَمَاعَتِهِمْ، فَإِنْ دَعْوَتْهُمْ تَكُونُ مِنْ وَرَائِهِمْ. (તરમ્દી અને બિજા)

અર્થાત્, મુસલમાનોનું હૃદય ત્રણ વસ્તુઓ માટે અપ્રમાણિતા નથી કરતું – કોઈપણ કાર્ય વિશુદ્ધિરૂપે, નિષાપૂર્વક માત્ર અલ્લાહ માટે કરવું, મુસલમાનોના ઈમામો (વડાઓ) માટે ભલાઈ-પ્રિય હોવું અને મુસ્લિમ સમુદાયમાં સામેલ રહેવું. (તિરમિઝી, ઈન્ને માજા)

એક બીજી હદ્દીસ છે, જેમાં રસૂલુલ્લાહ ﷺ એ ફરમાવ્યું :

إِنَّ اللَّهَ لَا يَجْمِعُ أُمَّتِي عَلَى ضَلَالٍ وَيَدُ اللَّهِ مَعَ الْجَمَاعَةِ وَمَنْ شَدَّ شَدَّ إِلَى النَّارِ (તરમ્દી)

અર્થાત્, અલ્લાહ ત્રણાલા મારી ઉમ્મતને પથબ્રાષ્ટા પર ભેગી (સહમત) નહીં થવા દે, અને જમાઅત (સમુદાય) પર અલ્લાહનો હાથ હોય છે. જે વ્યક્તિ જમાઅતથી અલગ થઈ ગયો તેને આગમાં નાખવામાં આવ્યો. (તિરમિઝી)

૩ - કિયાસ :

કુર્અન, સુન્તત અને ઈજમાઅ પછી, 'કિયાસ'★ ઈસ્લામના બંધારણના ઘડતરનો ચોથો ખોત છે. હદ્દીસમાં છે :

"أَنَّ امْرَأَةً مِنْ جُهَيْنَةَ جَاءَتْ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَتْ: إِنَّ أُمِّي نَذَرَتْ أَنْ تَحْجَّ فَلَمْ تَحْجَ حَتَّى مَاتَتْ أَفَأَحْجُّ عَنْهَا؟ قَالَ: نَعَمْ حُجُّي عَنْهَا أَرَأَيْتِ لَوْ كَانَ عَلَى أُمِّكِ دِيْنٌ أَكْنَتْ قَاضِيَةً أَقْضُوا اللَّهُ أَحَقُّ بِالْوَفَاءِ." (અલબ્હારી ઓ મસ્લે)

અર્થાત્, જહીનાની એક મહિલા નબી કરીમ ﷺ ની સેવામાં હાજર થઈ અને અરજ કરી કે મારી માતાએ હજજની નજ (માનતા) માની હતી, પરંતુ તે હજજ ન કરી શકી અને તેનું અવસાન થઈ ગયું, તો શું હું તેના તરફથી હજજ કરું ? આપ ﷺ એ ફરમાવ્યું : "હા, તેના તરફથી હજજ કરો. જો તારી માતા પર કરજ હોત તો શું તું તે અદા ન કરતી ? અને અલ્લાહ તુંથાનો હક્ક તો તેનાથી વધારે પૂરો કરવાને પાત્ર છે."

(બુખારી, મુસ્લિમ)

આ હદ્દીસથી જાણવા મળે છે કે રસૂલુલ્લાહ ﷺ એ 'કિયાસ'નો ઉપયોગ કર્યો. હજજના મામલાને કરજ (દવું)ના મામલા પર 'કિયાસ' કર્યો. જો સ્વી પોતાની માતાનું કરજ અદા કરી શકે છે, તો એ જ રીતે તે પોતાની માતા તરફથી હજજ પણ કરી શકે છે.

જો કોઈ 'ઈજિતહાદ' કરનારની સામે કોઈ મામલો આવે અને તેને કુર્અન અને સુન્તતમાં કોઈ સ્પષ્ટ 'નસ' ન મળે અને સક્ષમ આલિમોનો આ બાબતે 'ઈજમાઅ' હોય, તો આવી પરિસ્થિતિમાં 'ઈજિતહાદ' કરનાર તેના સમાન મામલો શોધશે, જેનો આદેશ પ્રચલિત હોય અને આ બંને મામલાઓની વચ્ચે કોઈ 'ઈલ્હત' (સમંત કારણ કે પરિબળ) મોજૂદ હોય, તો સદર મામલાનો આદેશ એ જ હશે, જે પ્રચલિત મામલાનો આદેશ છે અને આનું જ નામ 'કિયાસ' છે.

બહુમતી હુક્મા (ધર્મશાસ્કીઓ) સર્વસંમત છે કે 'કિયાસ' દલીલ છે અને તેની દલીલ કુર્અન અને સુન્તત અને સહાભાના આચરણમાં મોજૂદ છે.

કુર્અનની દલીલ : અલ્લાહ તુંથાનો ઈરશાદ છે :

﴿يَأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولَئِكَ الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنَّ نِزْعَمْنَا فِي شَيْءٍ فَرُدُوهُ إِلَى اللَّهِ وَإِلَى الرَّسُولِ إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَأَلِيمُونَ الْآخِرَةَ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحَسَنُ تَأْوِيلًا﴾ النساء: ٥٩

★ **કિયાસ :** આ એક ઈસ્લામી પરિભાષા છે, જેનાથી અભિપ્રેત ઈસ્લામી શરીઅતના સ્થાપિત આદેશ અંગે નિર્ણય લેવો અને તેને નવા મામલામાં લાગુ કરવો, એ ધ્યાનમાં રાખીને કે નવો મામલો અનું જ જરૂરી કારણ ધરાવે છે, જેના માટે મૂળ આદેશ લાગુ કરવામાં આવ્યો હતો. આ એક એવી પદ્ધતિ છે, જેને ઉપયોગ મુસ્લિમ ન્યાયશાસ્કીઓ કોઈ નવા ઉપસ્થિત મામલાનો નિર્ણય કરતા હોય છે, જેની સ્પષ્ટતા કુર્અન અને સુન્તતના આદેશમાં ન હોય.

અનુવાદ : “હે લોકો, જેઓ ઈમાન લાવ્યા છો ! આજ્ઞાપાલન કરો અલ્લાહનું અને આજ્ઞાપાલન કરો રસૂલનું અને એ લોકોનું, જેઓ તમારામાંથી આદેશ આપવાના અધિકારી હોય. પછી જો તમારા વચ્ચે કોઈ મામલામાં વિવાદ કે ઝડપો થઈ જાય, તો તેને અલ્લાહ અને રસૂલ તરફ ફેરવી દો, જો તમે ખરેખર અલ્લાહ અને આભિરતના દિવસ પર ઈમાન રાખો છો. આ જ એક સાચી પદ્ધતિ છે અને પરિણામની રીતે પણ ઉત્તમ છે.”

(સૂર: નિસા, આ.પ૮)

અલ્લાહ અને તેના રસૂલ તરફ ફેરવી દેવાનો અર્થ એ છે કે જુદા-જુદા મામલાઓમાં અલ્લાહના ગ્રંથ અને રસૂલુલ્લાહ ﷺ ની સુન્તત (રીત, આચરણ) તરફ વળવામાં આવે, જેથી જે મામલામાં કોઈ આદેશ નથી, તેને એ મામલા પર ‘કિયાસ’ કરવામાં આવે જેમાં કોઈ આદેશ મોજૂદ હોય, એ શરતે કે તે બંનેના વચ્ચે ‘ઈત્તત’ (સબળ સમાન કારણ કે પરિબળ) મોજૂદ હોય.

સુન્તતે નબવીથી દલીલ : સુન્તતે નબવીમાં અસંઘ્ય દલીલો છે. આમાંથી એક દલીલ એ છે, જે ‘કિયાસ’ના સંદર્ભમાં આગળ આવી ચૂકી છે.

સહાબાના આચરણથી દલીલ : સહાબા કિરામ ﷺ એ હજરત અબૂ બક ﷺ ને પોતાના ખલીફા ચૂંટ્યા અને તેમના પર બૈત કરી, કેમ કે હુંજૂર અકરમ ﷺ એ તેમને નમાઝની ઈમામત માટે પસંદ કર્યા હતા, તો મુસલમાનોએ ‘ઈમામતે-કુબરા’ (મોટી ઈમામત) ને ‘ઈમામતે સુગરા’ (નાની ઈમામત) પર કિયાસ કર્યો અને કહેવા લાગ્યા કે નબી કરીમ ﷺ એ હજરત અબૂ બક ﷺ ને અમારા દીની (ધાર્મિક) મામલાઓ માટે પસંદ કર્યા હતા, તો અમે શા માટે તેમને દુનિયાના મામલાઓ માટે પસંદ ન કરીએ ?

આ ઉપરાંત, ઉલ્માએ કિરામે આદેશોના નિર્ધિક માટે બીજા સ્વોતોનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે, જેમ કે મસાલેહ મર્સલા^(૧), ઈસ્તિહસાન^(૨), ઈસ્તિસહાબ^(૩), આપણાથી અગાઉની શરીઅત, જે વસ્તુ આપણી શરીઅતના વિરુદ્ધ ન હોય, સહાબીનું કથન, જ્યારે કે તે શરીઅતની મૂળ વાત અને તેના આત્મા અનુસાર હોય.

આમ, ઈસ્લામની બંધારણીય વ્યવસ્થાની વિશિષ્ટતા અને સંસ્કૃતિના નિર્માણમાં તેનો પ્રભાવ તદ્દન સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

(૧) સાર્વજનિક હિત અને ભલાઈનો વિચાર કરીને કોઈ કાનૂન બનાવવો, ચાહે તે દીનનું હિત હોય કે દુનિયાનું હિત.

(૨) બાધ કિયાસની તુલનાએ પ્રત્યેક એ દલીલ ‘ઈસ્તિહસાન’ કહેવાય છે, અથવા અમુક લોકોએ તેની વ્યાખ્યા એ કરી છે કે ‘કિયાસને છોડીને એ વસ્તુને અપનાવવી, જે લોકો માટે વધારે ઉચિત હોય.’

(૩) કોઈક કાળમાં કોઈ આદેશ સિદ્ધ હોય, પછી એ જ આદેશને બીજા કાળમાં પણ બાકી રાખવો, તાં સુધી કે કોઈ હદીસ તેને રદ ન કરી દે.